

Gürsoy Akça. *Osmanlı Devleti'nde bilgi ve iktidar.* (Konya: Palet Yayınları, 2010)

Gürsoy Akça. *Knowledge and power in the Ottoman Empire.* (Konya: Palet Yayınları, 2010)

İnceleyen: Mehmet Mesut Ballı*

Altı asırdan fazla sürmüş Osmanlı Devleti üzerine geniş bir literatür bulunmaktadır. Yerli-yabancı ve de farklı disiplinlerden çok sayıda araştırmacı, son büyük Türk “imparatorluğunun” her dönemini, her kurumunu, her aktörünü hatta her unsurunu derinlemesine incelemiştir. Bunlarla birlikte her olgunun, kişinin, kurumun, dönemin kısaca her konunun aynı yoğunlukta ele alın(a)madığı belirtilmelidir. Bu durum siyasal, ideolojik, teknik, pragmatik birçok sebepten kaynaklanır. Bu bağlamda Osmanlı tarihi üzerine yapılan çalışmalar arasında “bilim” ve “ulema” konularındaki göreceli olarak sınırlıdır. Osmanlı bilimi ve uleması üzerine çalışmaların sınırlı olması, bilgi eksikliklerine, o da Osmanlıda bilimin olmadığı şeklinde bir düşünceye, yanılgılara, yanlış kanaatlerin oluşmasına sebep olmaktadır. Bu eksikliklere dikkat çeken

araştırmacılardan biri de Gürsoy Akça’dır. Akça’nın Osmanlı Devleti’ne yönelik yetersizliğine hatta eksikliğine dikkat çektiği alanlardan birini, Osmanlı Devleti’nde İslam’ın etkinlik derecesine yönelik olarak ayrıntılarıyla ortaya konulmuş bir çalışmanın bulunmaması oluşturur. Akça buna paralel olarak da Osmanlıda dinin devlet ve toplum örgütlenmesi ve işleyişindeki konumunu ve belirleyiciliğinin ortaya konulmasının günümüz din-devlet ilişkileri odaklı tartışmalar açısından da önem taşıdığını ileri sürmektedir. Akça’ya göre (2010, s. 21-22), Osmanlı’da İslam’ın devlet işleyişine ve ideolojisine olan katkısının belirlenmesi, Türk toplumundaki din odaklı tartışmaların çözümüne yardımcı olduğu kadar, Osmanlı bakiyesi toplumlarla ilgili çözümlerine de katkı sağlayacaktır. Bu metinde, Gürsoy Akça’nın Palet Yayınlarından basılan *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İktidar* (2010) adlı kitabı değerlendirilmektedir.

Gürsoy Akça, özel olarak Osmanlı ilmiye teşkilatı ve uleması bağlamında çok sayıda çalışma olduğunu belirtirken bazı eksikliklere dikkat çekmektedir: “fakat ulemanın ideolojik misyonunu ve devlet içindeki konumu ve etkinliği otorite ilişkileri temelinde yeterince tartışılmamıştır” (Akça, 2010, s. 10). Akça, çalışmasında ileri sürdüğü bu eksikliği gidermeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, “ulemanın devlete bağlılığının dini, sosyal ve politik sonuçlarının olduğu” varsayılmaktadır (Akça, 2010, s. 10). Bu varsayımdan hareketle de ulemanın devlete eklenmesinin dini-politik etkileşime yansımaları, iktidar ilişkileri temelinde değerlendirilmektedir. Gürsoy Akça, bu çerçevede çalışmanın temel amacını, “Osmanlı ulemasının Osmanlı sosyo-politiğindeki konumunun ve işlevlerinin belirlenmesi, ulema-devlet

Kitap incelemesi

Book review

Geliş - Submitted: 31/10/2020

Kabul - Accepted: 27/12/2020

Atıf – Reference: Ballı, M. M. (2020). Gürsoy Akça (2020). Osmanlı Devleti’nde bilgi ve iktidar. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, Gürsoy Akça Özel Sayısı, 5, 244-253.

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, E-posta: mesutballi@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-0675-7317

etkileşiminin aydınlatılması” (Akça, 2010, s. 10) şeklinde açıklamaktadır. Bu bağlamda temel amacın gerçekleşmesine katkı sağlayacak ikincil amaçlar da şu şekilde ifade edilmektedir:

Osmanlı toplumunda ve yönetim sisteminde İslâm’ın etkinlik düzeyinin ortaya konması; dolayısıyla Osmanlı hükümlerinin dini bağlamının aydınlatılması, Osmanlı yönetim şeklinin patrimonyal ilkeler bakımından değerlendirilmesi, Ortodoks ve heretik muhalefet çevreleri ile ulemanın etkileşimlerinin ve bu etkileşimlerin seyri üzerinde etkili olan dinamiklerin belirlenmesi, Osmanlı siyasi ve toplumsal sistemi açısından bir kırılmayı ifade eden modernleşmenin ulema tarafından algılanmasının ve ulemanın modernleşmeye tepkisinin tespit edilmesi, ilmiye işleyişindeki ilkesel çözümlerin nedenlerinin ve sonuçlarının bilimsel analizi çalışmanın ikincil amaçlarını oluşturmaktadır. (Akça, 2010, s. 10-11)

Çalışmada, Osmanlı devlet örgütlenmesinde ulemanın konumu ve işleyişi belirlenmektedir. Konum ve rolünün dönemsel değişiklikleri gösterilmektedir. Kısaca çalışmanın temel amacı, ulemanın Osmanlı toplumsal ve politik yapılanmasındaki yeri, işlevi bunlardaki dönüşümlerin açıklanmasıdır. Örtük olmakla birlikte çalışmanın genel amacı, İslâm’ın Osmanlı toplumsal ve siyasal yaşamındaki etkinlik düzeyinin saptanmasıdır. Kitapta, ulema örgütlenmesinin amaçları ile ulemanın rolü ve statüsü ortaya konulmaktadır. Ulemanın, politik değerinin ve gücünün gerekçeleri ve kaynakları açıklanmaktadır. Bunların yanında ulemanın sosyo-politik gelişmeler ve olaylar karşısında aldığı tavırlar ve bunların sonuçları tarihsel olgular üzerinden yer bulmaktadır. Çalışmada ulemanın devletle olan ilişkisi, dönemsel olarak ortaya konulmuştur. Ayrıca bu ilişkinin doğrudan ve dolaylı sonuçları üzerine farklı görüşler ve tartışmalarla birlikte Akça, kendi görüş ve düşüncelerine de yer vermektedir. Kısaca bahsedilen bu eksikliklerin giderilmesine yönelik çalışma yapan araştırmacılardan biri, Gürsoy Akça’dır. Çalışmada, ulemanın, Osmanlı tarihindeki olaylara, gelişmelere karşı olan tavırlarındaki motivasyonları, referansları gösterilmiştir. Bunlar içinde özellikle “modernleşme” sürecinin altı çizilmektedir. Bu sürece karşı ulemanın tavrının önemine dikkat çekilmektedir. Zira Akça (2010, s. 28), Osmanlı ulemasının modernleşmedeki işlevinin çözümlenmesinin, “Türkiye’nin ve İslam dünyasının modernleştirilmesinde din alanının aktörlerinden gelecek direncin ve katkının anlaşılmasına da yardımcı olacağı” görüşündedir.

Akça’nın, çalışmasını temel olarak şu sorular etrafından oluşturduğu söylenebilir: Osmanlı’da bilim nasıl bir seyir izledi? Gelişme ve duraklama sebepleri nelerdir? Osmanlı “resmi din” anlayışının oluşumu ve bunların sonuçları nelerdir? Osmanlıda dinin (İslâm’ın) etkisi ne düzeydeydi? Osmanlı bilimi ve ilmiye sınıfına dair yaygın kabuller ve görüşler nelerdir? Osmanlı Devleti’nde ulemanın rol ve statüsü nasıl oldu? Devletin ulema ile ilişkileri, ulema-siyaset ilişkileri ne şekilde oluştu? Devletin ulemaya bakışı nasıldır? Ulemanın etkisinin kaynakları nelerdir? Ulemanın sosyo-politik saygınlığını yitirmesinin sebepleri nelerdir?

Çalışma söz konusu amaçlar çerçevesinde giriş ve sonuç dışında, kendi içinde de alt başlıklar olan altı bölümden oluşmaktadır: “Osmanlı İmparatorluk Sistemi, Osmanlı Uleması ve Sosyo-Politik Konumlanımı, Osmanlı Sosyo-Politik İşleyişinde Ulema, Aykırı Sesler Karşısında Devlet ve Ulema, Osmanlı Modernleşmesi ve Ulema, İlmide Çözüm”.

Kitabın birinci bölümünde Osmanlı egemenliğinin dinsel bağlamı açıklanmaktadır. Osmanlı devlet ideolojisinin dinamikleri, İslam’ın devlet ideolojisini oluşturucu ve çerçeveleyici etkisi temelinde tartışılmaktadır. Ayrıca devletin dinsel/örfiliği tartışmalarını aydınlatıcı olması dolayısıyla da Osmanlı yönetim sisteminin patrimonyalılığı meselesi de birinci bölümde ele alınmaktadır. Osmanlı döneminin karar ve uygulamalarında dinsel meşrulaştırımına özen gösterilmiştir. G. Akça (2010, s. 33) Osmanlılar için dinsel dinamiklerin anlamsal ve pratik değerinin belirlenmesindeki önemin altını çizmektedir. Bu tespit ve/veya görüş için de “biat” törenleri gibi pratiklere yer verilmiştir. Osmanlı’nın kuruluşundan sonuna kadar olan tarihinde din adamları ve dinsel dinamiklerin öne çıkan misyonları gösterilmiştir. Kuruluş döneminden itibaren ulemanın devlet sisteminin teşkilatlanmasında etkili olduğu, toplumsal düzenin sağlanmasında oynadığı roller ve üstlendikleri misyonlar ile ulemanın durumu ortaya konulmuştur. Ulemanın farklı dönemlerdeki etkinlik durumları, etkinlik

alanlarının kısıtlanmasına yönelik başta devlet tarafından atılan adımlar sebepleriyle gösterilmiştir. Osmanlı Devleti'nin pragmatist yönünü gösteren bütün bu adımlara, gerekçeleri ile birlikte örnekler üzerinden yer verilmiştir. Birinci bölümde Akça, "iktidar" kavramını da ele almaktadır: İlk olarak "iktidar" kavramını Batılı bazı düşünürlerle dayanarak açıklayan Akça, buradan hareketle Osmanlı siyasal iktidarı üzerinde odaklaşmakta ve patrimonyallık meselesine değinmektedir. Özellikle Şerif Mardin'e dayanarak, Osmanlı'nın patrimonyal niteliklerine yer vermektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, İslam'ın ve ulemanın toplumsal algılanışı ile ulemanın Osmanlı toplumsal ve politik örgütlenmesindeki konumunun belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, özellikle de ulemanın başı olan şeyhülislamın ve şeyhüislamlik makamının statüsüne ait tartışmalar ile ulemanın devlet yapısının bir unsuru haline getirilmesi süreci ve bu sürecin yansımaları değerlendirilmektedir. Bu bağlamda ilk alt başlık, medreselerin ortaya çıkışına ve nasıl bir süreçle Osmanlı içerisinde varlık buluşuna ayrılmıştır. Osmanlı medrese sisteminin gelişimi kilometre taşları etrafından açıklanmaktadır. Bu noktada Akça'nın temel iddiasını, Osmanlı medreselerinin gelişiminin "devletin emniyet ortamı ve ekonomik refahın artışı"na bağladığı söylenebilir (Akça, 2010, s. 84). Bir diğer alt başlıkta Osmanlı toplumsal düşüncesinde ulemanın konumu siyasal sistem bağlamında yer bulmaktadır. Bunların yanında, çalışmada ulema üzerindeki tartışmaların odakları yer almaktadır. Bu alt başlıkta ulemanın başı ve devlet bürokrasinin etkin bir üyesi olan şeyhüislamlik makamının durumu da ele alınmaktadır. Ayrıca Osmanlı şeyhüislamları arasında yer alıp da önemli etkiler bırakmış bazı isimler ve onların düşünce ve eylemlerine kısaca değinilmiştir. Bu bölümde ele alınan bir başka konu, ulemanın mal ve can güvenliği ile yargılanmasıdır. Bu da yine temel ilkelerle birlikte örnekler üzerinden açıklanmaktadır. Bu bağlamda siyasal idamlar ve ulema ilişkileri de incelenmektedir. Bazı örneklerden hareketle cezalandırmaların toplumsal ve siyasal sonuçlarına yer verilmiştir. Kısaca, Osmanlı ulemasının güç dinamiklerinin neler olduğu, kaynakları ve bu gücün kullanımının bazı sonuçları kapsamlı bir şekilde anlatılmaktadır. Akça bu bölümde ayrıca modernleşme girişimlerinin ulema üzerindeki etkilerine ve bunlara karşı ulemanın tavrına yer vermektedir. Yine bu bölümde Osmanlı ulemasının durumunu "statü" kavramı üzerinden irdelemiştir. Ulemanın sosyo-politik statüsünün belirleyici dinamiklerine yer vermiştir. Ulemanın örf karşısındaki durumu da değerlendirilen bir başka konudur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise ulemanın statüsünün dinamik bağlamını oluşturan işlevleri ele alınmaktadır. Bu bağlamda, öncelikli olarak üzerinde durulan husus, ulemanın devlete donanımlı insan unsuru sunmak ve devlet uygulamalarının dinsel zeminini hazırlamak misyonlarıdır. Ayrıca devletin ve toplumun dini/hukuki sorunlarının çözümünde ulemanın katkısına yer verilmiştir. Akça (2010, s. 147), medreselerin/ulemanın temel oluşturucu dinamiğinin, devletin yetişmiş insan ihtiyacını karşılanması olduğunu belirtmektedir. Bölümün temel sorunsalı budur. Bu bağlamda çalışmanın üçüncü bölümünde Osmanlıda medreseler ve gelişimi de kısaca incelenmektedir. Bu konuda Gürsoy Akça, görüş ve düşüncelerini açıklamakla birlikte tarihsel süreçler hakkında bilgiler de vermektedir. Ulemanın temsil ettiği potansiyelin pratiğe yansımaları üzerine görüşler bulunmaktadır. Ulemanın başta fetvalar olmak üzere, şahsi ilişkiler, kişisel özellikler gibi faktörler olarak sıralanabilecek etkinlik araçları hakkında bilgiler yer almaktadır. Ulemanın yeni davranış kalıplarına karşı yaklaşımlarının hangi temeller üzerinden gerçekleştiği gösterilmiştir. Mesela kahve tütün kullanımında toplumsal endişelerin (Akça, 2010, s. 61) belirleyici olması gibi. Osmanlı'nın en önemli kurumları arasında yer alan vakıflar ile ulemanın ilişkileri de ele alınan bir diğer konudur. Şeyhüislamların, yalnızca idari görevleri ve öneminin dışında, yargı alanındaki ağırlığı da çalışmanın ikinci bölümünün bir diğer konusunu oluşturmaktadır. Akça, Osmanlıda şeyhülislamın bir bakıma modern devletlerdeki kurumlarla benzerliklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca Osmanlı devlet düzenine karşı gelişen isyan hareketlerinde ulemanın tavrının önemi hatta belirleyiciliği gösterilmektedir. Gürsoy Akça, ulemanın siyasallaşmasının, ulema

üzerindeki olumsuz sonuçlarına da yer vermektedir. Bu durumun bir bakıma “eksen kayması”na neden olduğu ve ulemanın varlık dinamiklerinden keskin kopuşları yansıttığı düşünülmektedir.

Dördüncü bölümde Akça, ulemanın devlet ideolojisini oluşturuculuk ve koruyuculuk misyonu çerçevesinde, ortodoks ve heterodoks akımlarla ve önderleriyle etkileşimlerini inceleyerek, ulemanın devletle etkileşimlerinin dinsel bağlamını iktidar ilişkileri odaklı olarak değerlendirmektedir. Ulemanın tarikatlarla olan ilişkileri çalışmada yer verilen bir başka tali konudur. Bu bağlamda Akça, ilk husus olarak, Osmanlı tarihinde merkezi otorite ve ulema çevresi ile tarikatlar arasındaki ilişkinin genelde olumlu olduğunu ileri sürmektedir. Bunun da dini birtakım sebepleri bulunmaktadır. Gürsoy Akça, bu ilişkiyi yani devletin (ulemanın) tarikatlarla olan ilişkisini sebepleriyle birlikte açıklamaktadır. Sünnilik ve vahdet-i vücud karşıtlığı (Akça, 2010, s. 199) bunun en önemli sebepleridir. Akça’nın yer verdiği hususlardan biri de ulemanın heteredoksi ile olan ilişkisidir. Bu bölümde heretik akımlar hakkında genel nitelikte, belli başlı liderleri hakkında biyografik bilgiler yer almaktadır. Ayrıca münferit olarak heteredoksi bağlamında değerlendirilecek bazı isimlerin görüşleri ve sonları ile ilgili bilgiler ve değerlendirmeler de bulunmaktadır. Kısaca, Osmanlı ulemasının misyonu tüm yönleriyle ortaya konulmuştur. Bu noktada, özellikle de yönetim elitleriyle eklenmiş bulunan ulemanın temel misyonu, “devlet ideolojisinin üretimi ve toplumsal tabanda yayılmasını sağlamak” şeklinde açıklanmaktadır (Akça, 2010, s. 186). Başka bir deyişle onlar, “resmi İslâm”ın temsilcileridir. Bununla birlikte çalışmada, resmi İslâm’ın içeriden, ulema içinden öne çıkan bazı muhaliflerin düşünceleri bağlamında kısa hayat hikayeleri ve karşılaştıkları sonlar yer almaktadır. Hatta Osmanlı sosyo-politik yaşamında derin izler bırakan (Akça, 2010, s. 194) Kadızâdeliler hareketi gibi daha organize hareketler hakkındaki bilgiler ile hareketin geliştiği sosyal koşullara sonuçlarıyla birlikte değinilmiştir. Ayrıca Akça, ulemanın siyasal misyonlarına yönelik olarak farklı dönemlerden örnekler göstermektedir. Bu bölümde ulemanın hukuk alanındaki rolü ve etkinliği de yer bulmuştur. Bu doğrultuda ulemanın adalet ilkelerinin belirlenmesi misyonunun temel araçlarından olan fetva kurumunun rolüne dikkat çekilmektedir. Yaşamın her alanına dair verilen fetvalarla geniş bir hukuk literatürünün oluşmasına katkı sağladığı vurgulanmaktadır (Akça, 2010, s. 166).

Beşinci bölümde, Osmanlı ulemasının modernleşme algısı, modernleşme uygulamalarına yaklaşımı ve söz konusu yaklaşımın belirleyici dinamikleri açıklanmaktadır. Bu bağlamda, modernleşme sürecinde sürecin seyri karşısında ulemanın genel eğilimleri tespit edilerek, modernleşme-ulema etkileşimi ortaya konulmaktadır. Osmanlı modernleşmesine karşı ulemanın “vaziyet alışı” bölümünde ele alınmaktadır. Bu da yine çeşitli alt başlıklar bağlamında yer bulmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı modernleşme girişimlerine ulemanın topyekûn desteği veya topyekûn itirazı söz konusu değildir. Her iki tavrı alanların da olduğunun altı çizilmektedir. Ayrıca, ulemanın farklı alanlara farklı destek ve itirazları da söz konusudur. Gürsoy Akça, bunları ayrıntıları ile ortaya koymaktadır: Ulemanın nasıl bir destek sunduğu veya hangi konularda ne gibi itirazlar getirdiği yer almaktadır. Hatta ulemanın modernleşme temelli “isyanlara” karşı olan tavırları da sebepleri ile gösterilmektedir. Osmanlı modernleşmesinin simgeleri arasında yer alan matbaaya karşı ulemanın tavrı da özel olarak ele alınan konulardan biridir.

Çalışmanın altıncı ve son bölümünde, Osmanlı ilmiyesinin bilimsel, sosyal ve politik alanlardaki işlevsizleşme süreci fonksiyonalist bir perspektiften analiz edilmektedir. Bu bölümde Osmanlı ilmiyesini ve ulemasını işlevsiz kılan dinamikler belirlenmiş, işlevsizleşmenin kurumsal (ilmiye), toplumsal ve siyasal sonuçları değerlendirilmiştir. İlmiye sınıfının niteliklerinin de kitap boyunca sorgulandığı söylenebilir. Ayrıca sorgulamada niteliği artıran ve düşüren faktörler üzerinde durulmaktadır. Altıncı bölümde Akça, Osmanlı tarihçileri ve araştırmacıların ulemadaki “bozulmayı” hangi gerekçelere dayandırdıkları hakkında bilgilere de yer vermektedir.

Temel konusu, ilmiye sınıfının siyasetle (devletle) olan ilişkisi bağlamında açıklanması olan çalışmada, meselenin anlaşılmasına katkı sağlayacak pek çok tali konu da incelenmiştir: Osmanlı'da yönetim yapısından Sünni-Şîî çekişmesine, adalet anlayışından bilimin durumuna, medreselerden iç isyanlara, İslâm'ın yönetim ve sosyal etkisinden heteredoks akımlara, Şeyhülislamlık kurumundan modernleşmeye, iktidar kavramından patrimonyallığa, vakıflardan belli başlı düşünce ve devlet adamlarına kadar çok sayıda konu, olgu, kişi, olay değerlendirilmekte, bunlar hakkında bilgiler verilmekte, üzerlerinde görüş ve düşünceler açıklanmakta, yorumlar getirilmektedir. Çalışmanın konusu temelde, siyaset, din ve eğitim kurumları arasındaki etki ve etkileşimdir. Buradan hareketle farklı temel kurumlara ait alt kurumların birbirleriyle ilişkilerine ve bu ilişkilerin boyutları ve sonuçlarına yer verilmektedir. Genel olarak kitabın tamamında araştırmacıların birbirlerini tamamlayan, destekleyen görüşlerinin yanında, farklı hatta birbirleriyle çelişen görüşlere de yer vermek suretiyle, alana/konulara karşı geniş bir perspektif sağlanmaktadır.

Osmanlı uleması üzerine dağınık olarak bulunan çok sayıda soru toplu olarak Akça'nın kitabında cevaplanmaktadır. Bu bağlamda çalışmada yer alan belli başlı konular şunlardır: Osmanlı sosyal ve siyasal yapısı, devletin dinsel misyonu, devletin İslâmi niteliği, devlet yönetiminde İslâm hukukunun rolü ve etkisi, dinin anlam üretimi ve sınırları, Osmanlı "resmi ideolojisi"nin oluşumunda ulemanın rolü, ulemanın (ve onun başı olan Şeyhülislamın) devlet yönetimindeki konumu, işlevi, etkisi, devlet yöneticilerinin, dinsel otorite ile uyumu, ulemanın rolü ve statüsü, ilmiye mensuplarının devlet ile halk arasında gösterdiği köprü işlevi, devlet yönetiminin, ulemanın düşüncesini önemsemesinin sebepleri, toplumun ulemaya bakışı, ulemanın devlete bağımlılığının "olumsuz sonuçları" (etkinliklerinin gölgelenmesi, bilginin üretilmesi), ulemanın Osmanlı modernleşmesine olan katkısı ve katkı yolları, Osmanlıda bilimin serüveni, Osmanlıda bilimin gelişimi üzerinde etkili olan toplumsal, siyasal koşullar. Bunlar gibi yer verilen konularla Osmanlı tarihine yönelik eksik, yanlış, kulaktan dolma bilgilerin yaygınlığı, yaygın kabulü, Akça'nın çalışmasını daha da önemli kılmaktadır. Çalışmada Akça, konulara gerek kavramsal/teorik yaklaşımlarla gerek örneklemeleri gerekse de yerli ve yabancı araştırmacıların görüşlerini ortaya koyarak meselenin tam olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Böylece çalışmanın odağında yer alan Osmanlı ulemasını bütüncül bir perspektiften görülmesini sağlamaktadır. Ayrıca Osmanlı tarihinin bazı yanlarına yönelik konularla ilgili literatürde ortaya konulmuş olan temel nitelikteki bilgilerin topluca görülmesine de imkân sağlamaktadır.

Çalışma, Osmanlı tarihini bugüne de ışık tutan bir açıdan derinlemesine ortaya koymaktadır. Bu açı, din ve onun temsilcileri kabul edilen ulemadır. Bu kesimin siyasetle, devletle, bilimle ilişkisidir. Osmanlı devlet bürokrasisinin her kademesinde, her tabakadaki işleyişte ulema etkindir. Bu etkinlik çalışmada gösterilmektedir. Ulemanın devlet ve toplum üzerindeki etkinliği örnekler eşliğinde açıklanmış, bu durumun motivasyonu, sebepleri ve sonuçları üzerinde tespitler, değerlendirmeler yapılmıştır. Ulemanın etkisinin ve gücünün kaynaklarına yer verilmiştir. Akça, son kertede siyaset kurumunun diğer kurumları ne şekilde baskılayabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda ulema ile politik kurumlar arasındaki ilişkinin tüm yönleriyle ortaya konulduğu belirtilmelidir. Çalışmada, ulemanın misyonun daha iyi anlaşılması için, İslâm'ın dinsel örgütlenmesine, süreçlerine ve kurumlarına da değinilmektedir. Böylece ulemanın kurumsallaşmasının tarihsel kökenleri ve hatta motivasyonları da irdelenmektedir.

Akça'nın çalışması gerek literatüre bir katkı olarak gerekse de çalışmada yer alan temel ve tali/yan konularla ilgili geçmişten bugüne var olan tartışmalar hakkında bilgiler içermektedir. Gürsoy Akça'nın çalışması, temel nitelikte olmakla birlikte ihmal edilen bir alanla ilgili boşluğun giderilmesinde önemli bir çabadır. Kısaca *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İktidar*, Osmanlı ulema "zümresinin" kapsamlı bir sunumudur.

Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İktidar dışında Gürsoy Akça'nın ulemanın odakta olduğu başka çalışmaları da vardır. Bu konuda Akça'nın Anzavur Demirpolat ile iki çalışması bulunmaktadır. Bunlardan "Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Ulema" (Demirpolat & Akça, 2008) başlıklı çalışmada, önce Osmanlı modernleşmesinin temel dinamikleri kısaca yer almaktadır. Arkasından Osmanlı modernleşmesine karşılık ulemanın konumu, modernleşmeye karşı sergilediği tutumu irdelenmekte ve sosyo-ekonomik dinamikleri ortaya konulmaktadır. Osmanlı Devleti ile ulema ilişkisini ele aldığı çalışmalarından bir diğeri, "Osmanlı Toplumunda Devlet ve Ulema" (Demirpolat & Akça, 2009) başlığını taşımaktadır. Çalışmada, patrimonyalizm tartışmaları çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin doğası ve onun ulema ile olan ilişkisi değerlendirilmektedir.

Bunların dışında Gürsoy Akça'nın süreli yayınlarda yer almış çalışmaları da bulunmaktadır. Bunlar; modernizm-postmodernizm, küreselleşme, ulus-devlet Osmanlı toplumu, Osmanlı modernleşmesi, Osmanlı uleması, Ahilik gibi olgu ve konularda yoğunlaşmaktadır. Akça, bazı alanlardaki çalışmalarını başka araştırmacılarla birlikte gerçekleştirmiştir.

Gürsoy Akça'nın yoğunlaştığı konulardan biri Ahiliktir (Akça, 2003a; Akça, 2017; Akça & Demirpolat, 2003; Demirpolat & Akça, 2004; Demirpolat & Akça, 2008; Demirpolat & Akça, 2009). Genel olarak Ahilik konulu metinlerde Ahiliğin tarihsel olarak ortaya çıkışı, kökenleri, motivasyonları, felsefi gösterilmektedir. Özel olarak da Ahilik ahlakı, Ahiliğin sosyo-ekonomik ve hatta siyasal sonuçları çalışmalar içinde yer almaktadır. Böylece Ahiliğin Türk sosyo-kültürel ve iktisadi gelişiminde, Türk sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik hayatının şekillenmesinde oynadığı rol ortaya konulmaktadır. Ahilik üzerine yapılan çalışmalardan biri, "Heterodoxy-Orthodoxy Tartışmaları ve Türk Fütüvvet Teşkilatı (Ahilik)" (Akça & Demirpolat, 2003) başlığını taşımaktadır. Çalışmada İslâm dünyasında fütüvvet gruplarının tarihsel gelişimleri ve dini-ahlaki kıymetleri hakkında iki temel yaklaşım olduğu belirtilmektedir: Bunlardan biri büyük ölçüde Weber'e dayanan yaklaşımdır. Buna göre, İslâm dünyasında hicri ikinci yüzyıldan sonra ortaya çıkan fütüvvet gruplarının batını-heterodoks unsurlarla sıkı ilişkisine dayanarak, özellikle Anadolu'daki esnaf ve zanaatkâr kesimler batını-heterodoks zümreler olarak görülmelidir. Diğeri ise, fütüvvet gruplarının tarihsel gelişimini ve dünya görüşlerini oluşturan temel değerlerinin batını-heterodoks unsurlarla, ideallerle ve çevrelerle ilişkilendirilemeyeceğini savunan yaklaşımdır (Demirpolat & Akça, s. 204). Bu yaklaşım da Weber başta olmak üzere yerli ve yabancı araştırmacılar üzerinden açıklanmaktadır. Ayrıca Akça'nın doktora tezi de yine Ahilik konusundadır: "Ahilik Geleneği ve Günümüz Fethiye Esnası". Tezinden aynı başlıkla bir makale (2003a) de türetmiştir.

Gürsoy Akça'nın özel olarak düşünce tarihi kapsamında da çalışması bulunmaktadır. Akça, "Osmanlı Millet Sisteminin Dönüşümü" (2007) başlıklı yayınında, Osmanlı millet sistemini düşünce tarihi açısından ele almaktadır. Daha doğrusu, millet sistemindeki çözülmeye yönelik çözüm olarak ortaya çıkan, Osmanlıcılık ve İslamcılık düşünceleri merkezli irdelenmektedir. Metin, içerdiği tespitler ve yorumlar ile Osmanlı düşünce dünyasının anlaşılmasında önemli bir katkıdır.

Gürsoy Akça, Himmət Hülür ile yayınladığı bir dizi makalede (Akça & Hülür, 2004; Hülür & Akça, 2005; Akça & Hülür, 2006; Akça & Hülür, 2007a; Hülür & Akça, 2007b) Osmanlı-Türk modernleşmesini, çeşitli yönleriyle ele almaktadır. Çalışmaların her biri hukuk, iktisat, siyaset gibi farklı "alt" konulara odaklansa da Osmanlı-Türk modernleşmesine bütüncül bir bakış da sağlamaktadır. Bunlardan "İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri" (Hülür & Akça, 2005) başlıklı çalışmada, "İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri" adlı çalışmada, Osmanlı modernleşmesi, "temel karakteristikleri, merkezi otoritenin kendini yenileme biçimi ve toplum ile devlet arasındaki ilişkiler açısından" (Hülür & Akça, 2005, s. 311) incelenmiştir. Çalışmada Batı'da ortaya çıkan sanayileşme ve onun

Osmanlı üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Bir taraftan Sanayi Devriminin Batılı devletlere sağladığı avantajlar ve üstünlükler, diğer taraftan da Osmanlının geleneksel ekonomik yapısının çözülmesi üzerinde durulmaktadır. Osmanlı ekonomik yapısı savaş ekonomisi ve tımar sistemi üzerinden tarihsel sürece uygun bir şekilde tasvir edilmektedir. Osmanlı geleneksel iktisadi yapısının çökmeye yüz tutması sürecinde sanayileşmiş Batı ile karşılaşmış ve bu süreç de çözülmesini hızlandırmıştır. Metinde bu karşılaşma yalnızca iktisadi boyutu ile değil, aynı zamanda sosyal, siyasal alanlardaki durumu ile de değerlendirilmektedir. Bu çözülme, çözülmeye yönelik çare girişimlerini devletin çöküşüne kadar olan süreç aktörler ve dinamikler bağlamında incelenmektedirler. Ayrıca süreçten Cumhuriyete intikal eden taraflar da gösterilmiştir. “Mirası” seküler bir anlayışla karşılayan Cumhuriyet, Akça’nın deyişiyle (Hülür & Akça, 2005, s. 336), bir toplumu yeniden inşa eden bir “adım” olarak değil, “bir toplumun yeniden inşasını” ifade etmektedir.

Yine Himmet Hülür ile birlikte yayınladıkları (Akça & Hülür, 2006) “Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri” başlıklı makalenin konusu, Tanzimat hukukudur. İslâm ve örfi olarak adlandırılan iki hukuktan oluşan Osmanlı hukukunun, sosyal, siyasal ve iktisadi koşulların değişimine paralel ihtiyacı karşılamaktan uzaklaşmaya başlamasıyla birlikte özellikle 19. yüzyıla gelindiğinde hukuksal reformlar bir zorunluluk olarak ortaya çıktı. Buna paralel hukuk alanında köklü adımlar atıldı. Akça’nın belirttiği gibi (Akça & Hülür, 2006, s. 317), Tanzimat dönemi hukuksal düzenlemeleri Osmanlı-Türk tarihinde bir dönüm noktasını oluşturur. Osmanlı modernleşmesinin en önemli sacayaklarından birini oluşturan hukuksal reformların “evrim”-“devrim” kategorisi içinde ikincisine en uygun düşen olduğunun söylenmesi mümkündür. Bu bağlamda Hülür ve Akça, Osmanlı hukukunda “devrimsel” nitelikteki gelişmeleri ele almaktadırlar. Bunun yanında İslâm hukukunun gelişimi ve uygulanması ile birlikte bu hukukun Osmanlıdaki uygulamalarını şekillendiren hatta belirleyen dinamikler eşliğinde açıklanmaktadır. Ayrıca Tanzimat hukuku bağlamında hukuki gelişmeler ve bu gelişmelerin sonuçları yer almaktadır. Hukuksal yenilik bağlamında çıkartılan (ya da çeviri ile alınıp uygulanan) kanunlar ile dönemin gerekliliği olan kurumlara ve onların arka planında yer alan felsefelerine yer verilmektedir. Daha yerinde bir ifadeyle Tanzimat döneminin hukuksal gelişmeleri, sosyolojik dinamikler temelinde ve felsefi arka planlarıyla eşliğinde değerlendirilmektedir.

Modernleşme bağlamındaki “Tanzimat’tan Cumhuriyete Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi” (Akça & Hülür, 2007a) başlıklı bir başka makalede, Osmanlı siyasal ve hukuksal modernleşmesinin örgütsel yapısı ve dinamikleri incelenmektedir. Buna göre, öncelik Tanzimat’a giden süreç ve bu süreçte yaşanan bazı gelişmelere ve daha sonra da Tanzimat’ın ilanı ile başlayan yeni dönemde siyasal ve hukuksal yapıdaki yenileşmelere yer verilmiştir. Bu bağlamda oluşturulan kurumlar, çıkartılan kanunlar hakkında tarihsel bilgiler, tespitler ve değerlendirmeler yine dönemin gelişmeleri ile birlikte yer almaktadır. Akça’nın bir diğer çalışması (Hülür & Akça, 2007b), “İmparatorluktan Cumhuriyete Siyasal Bütünlük ve Ulusalılık Söylemi” başlıklıdır. Akça’ya göre (Hülür & Akça, 2007b, s. 331), Batı Avrupa’da ortaya çıkan, uluslaşma yönelimli kapitalist düzen kendine özgü entelektüel oluşumları da yaratmış ve bunlar da Osmanlı içinde ulusçu akımların gelişmesini güçlendirmiştir. Bu da Osmanlının siyasal bütünlük yaratma yönünde birtakım çabalarında din ve milliyet farklılıklarının taşıdığı riskleri dikkate almasını zorunlu hale getirmiştir. Buna rağmen çöküş engellenememiş ve İmparatorluğun yıkıntıları arasından modern bağımsız bir ulus-devlet inşa edilmiştir. Bütün bunlarla birlikte Akça bu sürecin sonunu, yani Cumhuriyet’in ilanını Osmanlı-Türk modernleşmesinin zirvesi olarak görmektedir (Hülür & Akça, 2007b, s. 315). Çalışmada, ulus, ulus-devlet ve ulusalılık gibi kavramların tanımları ve bunların Osmanlı üzerindeki etkisi de irdelenmektedir. Bahsedilen etkide özellikle devletin son dönemine odaklanılmaktadır. Bu bağlamda İttihat ve Terakki’nin siyasal alana girmesiyle birlikte başlayan ve Cumhuriyetin

erken dönemlerine kadar olan süreç düşünce hareketleri ile birlikte incelenmekte ve Türk ulusçuluğunun Osmanlı sisteminin sona ermesinde sebep değil sonuç olduğu gösterilmektedir.

Osmanlı-Türk modernleşme süreçlerini farklı konular üzerinden ele alan Gürsoy Akça, “Osmanlı-Türk Düşüncesindeki Doğu-Batı İmgelerini Küreselleşme Tartışmaları Bağlamında Yeniden Düşünmek” (Akça & Hülür, 2004) başlıklı yayında, konuyu daha aktüel bir noktadan incelemektedir. Bu nokta, küreselleşmedir. Çalışmanın temel konusu, “Osmanlı-Türk düşüncesinde ortaya çıkan Doğu ve Batı imgelerinin ne tür referans çerçevesinde ortaya koyduğu ve bu anlamda küreselleşmenin uzun geçmişi olan ne tür sorunlarının olduğu” şeklindedir (Akça & Hülür, 2004, s. 259). Bu bağlamda ilk olarak Osmanlı-Türk düşüncesinde modernleşme sorunu çerçevesinde ortaya çıkan Doğu-Batı imgelerinin ne tür referans sistemleri ile temellendiği (Akça & Hülür, 2004, s. 262) ortaya konulmaktadır. Ayrıca bu imgelerin erken küreselleşme ile nasıl ilişkilendirildiği gösterilmektedir. Daha sonra ise, küreselleşme, sosyal bilimlerde uzun bir geçmişi olan ve önemli bir kavramsal ve kuramsal birikim üreten kapitalizm ve sömürgecilik gibi boyutları üzerindeki tartışmalar bağlamında değerlendirilmektedir.

Gürsoy Akça'nın diğer temel çalışma alanlarından biri de postmodernizmdir. Akça'nın bu bağlamda bir dizi yayını bulunmaktadır. Bunlardan “Moderninden Postmoderne Kültür ve Kimlik” (2005a) başlıklı makalesinde, postmodernizmin ve postmodernistlerin modernizme yönelik eleştirileri ve karşı iddiaları yer almaktadır. Akça, postmodernistlerin modern düşünce ve toplum anlayışını gerçektışı bulmalarında kullandıkları argümanları, postmodernizmin temel tezleri ile birlikte ele almaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın odaklaştığı kavramlar ise, kültür ve kimliktir. Gürsoy Akça, “Postmodernite ve Ulus Devlet” (2005b) başlıklı yazısında, temelde postmodern düşüncenin, modernizmin temel niteliklerinden biri olan ulus-devlet eleştirisini irdelemektedir. Akça, postmodernizmin genel olarak bazı modernizm eleştirilerine özel olarak da postmodernizmin/postmodernistlerin ulus-devlete yönelik yaptıkları eleştirileri, getirdikleri argümanları değerlendirmektedir. Akça, postmodernistlerin ulus-devlete getirdikleri eleştirilerin siyasal alanda nasıl sonuçlandığını göstermektedir. *Küreselleşme ve Ulus-Devlet* (2003c) başlıklı bir başka çalışmasında Gürsoy Akça, küreselleşme ve ulus-devlet literatürü çerçevesinde modern ulus-devletin temelini oluşturan kültür, ekonomi ve toplumun küreselleşmeyle birlikte ne düzeyde değiştiğini, değişime uğradığını irdelemektedir. Buna göre, öncelikle modernleşmeyle ulus-devletin ilişkisi gösterilmekte, sonra da küreselleşmenin ulus-devlet açısından sonuçlarına yer verilmektedir. Son olarak ise, küreselleşmenin ulus-devletle olan ilişkisinde nihai nokta ve bu konudaki görüşler yer almaktadır. Yine bu bağlamdaki bir başka çalışması (2013), “Devletler, Toplumlar ve Çoğulculuk Tartışmaları: Gerçekler ve Kurgular” başlığını taşımaktadır. Akça bu çalışmasında ilk olarak “ulus-devlet” ile “milli devlet” arasındaki farka işaret ederek ulus-devletlerin ortaya çıkışını tarihsel, sosyolojik ve siyasal olarak ortaya koymaktadır. Ayrıca küreselleşme-çokkültürlülük bağlamında yayınladığı bir çalışma da (Akça & Vurucu, 2010) “Çok Kültürlülük Tartışmaları, Toplumsal Bütünlük Kaygısı ve Yeniden Milletleşme (Kazakistan Halkı Asamblesi Örneği)” başlıklı çalışmasıdır. Çalışmada küreselleşme sürecinde SSCB'nin dağılmasından sonra moderniteye ait toplumsal ve kültürel siyasal olgular Kazakistan örneğinden hareketle incelenmektedir. Küreselleşmenin ve postmodern söylemin ulus-devletlere yönelik etkileri ve getirdiği tehditlerden bazıları teorik kısımda yer almaktadır. Özellikle de “çoğulculuk”, “çokkültürcülük” gibi kavramlar hakkındaki farklı görüşlerden sonra, Kazakistan özelinde, Kazakistan Halkları Asamblesi üzerinden yapılan tespitler ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Makalede, özellikle de çokkültürcülük ideolojisinin parçalayıcı yönüne dikkat çekilmektedir.

Akça'nın değinilenler dışında da süreli yayınlardaki başka bazı çalışmaları da bulunmaktadır. Bunlardan biri yüksek lisans tezinden türettiği ve aynı başlıkla yayınladığı çalışmasıdır (2003b): “İptidai Kavimlerde Din Anlayışları Teorileri ve Emile Durkheim.” Bu çalışmada, ilkel toplulukların din olgusu açıklanmaktadır. Bu amaçla geliştirilen kuramlar

incelenmiştir. E. Durkheim sosyolojisinin genel esaslarına yer verilmiş, ardından da Durkheim'in din konusuna görüşleri ve bu alana katkısı irdelenmiştir. Bir başka çalışması, günümüz modern yaşamının tartışma odaklarından biri olan mahremiyet konusundadır. "Karanlığın yok Oluşu" Gelişen Teknolojinin Gizlilik Mahremiyet Üzerindeki Etkileri" (Akça & Başer, 2011) başlıklı çalışmada mahremiyet kavramıyla teknolojinin ilişkisi ele alınmaktadır. Zira yaşamın her alanında olduğu gibi gelişen teknoloji özel yaşam alanını da biçimlendirmektedir. Çalışmada, gizli dinleme-görüntüleme faaliyetleri teknolojik mahremiyete yönelik etkileri çerçevesinde değerlendirilmektedir (Akça & Başer, s. 21). Bu bağlamda örnek olay olarak 2011 Genel Seçimleri sürecindeki "kaset skandalı" incelenmiştir. Çalışma içerik analizi tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Son olarak yer verilecek çalışma (Selçuk & Akça, 2014); "Konya Kent Merkezinde Sosyo Ekonomik Özellikleri Farklı Olan Bölgelerde Yaşayan Bireylerin Sosyal Destek ve Ruhsal Sağlık Durumlarını Etkileyen Faktörler" başlığıyla yayınlanan makalesidir. Makalede, sağlıkta yaşanan sosyo-ekonomik eşitsizliklerin bireylerin sosyal destek ve ruhsal sağlık durumlarını değerlendirilmektedirler. Araştırma, "küme örneklem yöntemi" ile Konya şehir merkezinde gerçekleştirilmiştir.

Kaynakça

- Akça, G. (2003a). Ahilik geleneği ve günümüz Fethiye esnafı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, 209-219.
- Akça, G. (2003b). İptidai kavimlerde din anlayışları teorileri ve Emile Durkheim. *Tabula Rasa*, 9, 157-172.
- Akça, G. (2003c). Küreselleşme ve ulus-devlet. *Selçuk İletişim*, 3(1), 74-81.
- Akça, G. (2005a). Moderninden postmoderne kültür ve kimlik. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, 15, 1-24.
- Akça, G. (2005b). Postmoderniteve ulus devlet. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 232-257.
- Akça, G. (2007). Osmanlı millet sisteminin dönüşümü. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 6(1), 57-68.
- Akça, G. (2010). *Osmanlı Devletinde bilgi ve iktidar*. Konya: Palet Yayınları.
- Akça, G. (2013). Devletler, toplumlar ve çoğulculuk tartışmaları: Gerçekler ve kurgular. *Yeni Türkiye*, 9(50), 487-491.
- Akça, G. (2017). Fütüvvetçilikte ve Türk fütüvvetçiliğinde (Ahilik) ideal insan ve ahlâkı. *Turkish Studies*, 12(3), 41-58.
- Akça, G. & Başer, D. (2011). 'Karanlığın yok oluşu' gelişen teknolojinin gizlilik mahremiyet üzerindeki etkileri. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, 19-42.
- Akça, G. & Demirpolat, A. (2003). Heterodxy-orthodoxy tartışmaları ve Türk fütüvvet teşkilatı (Ahilik). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10, 203-214.
- Akça, G. & Hülür, H. (2004). Osmanlı-Türk düşüncesindeki Doğu-Batı imgelerini küreselleşme tartışmaları bağlamında yeniden düşünmek. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, 259-282.
- Akça, G. & Hülür, H. (2006). Osmanlı hukukunun temelleri ve Tanzimat dönemindeki hukuksal yeniliklerin sosyo-politik dinamikleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 295-321.
- Akça, G. & Hülür, H. (2007a). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e siyasal ve hukuksal yapının modernleşmesi. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, 235-269.
- Akça, G. & Vurucu, İ. (2010). Çok kültürlülük tartışmaları, toplumsal bütünlük kaygısı ve yeniden milletleşme (Kazakistan Halkı Asamblesi örneği). *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(24), 13-42.
- Demirpolat, A. & Akça, G. (2004). Ahilik ve Türk sosyo-kültürel hayatına katkıları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 355-376.

- Demirpolat, A. & Akça, G. (2008). Osmanlı toplumunda modernleşme ve ulema. *EKEV Akademi Dergisi*, 12(36), 119-132.
- Demirpolat, A. & Akça, G. (2009). Osmanlı toplumunda devlet ve ulema. *EKEV Akademi Dergisi*, 13(38), 1-10.
- Hülür, H. & Akça, G. (2005). İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e toplum ve ekonominin dönüşümü ve merkezileşmenin dinamikleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, 311-341.
- Hülür, H. & Akça, G. (2007b). İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e siyasal bütünlük ve ulusalcılık söylemi. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 331-335.
- Tosun, A. S. & Akça, G. (2014). Konya kent merkezinde sosyo ekonomik özellikleri farklı olan bölgelerde yaşayan bireylerin sosyal destek ve ruhsal sağlık durumlarını etkileyen faktörler. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 17(4), 207-215.